

Renata Pater¹ <https://orcid.org/0000-0002-9450-3690>

Uniwersytet Jagielloński

Joanna Olszewska-Gniadek² <https://orcid.org/0000-0002-3853-6615>

Uniwersytet Jagielloński

EDUKACJA KULTURALNA I KSZTAŁTOWANIE KOMPETENCJI SPOŁECZNYCH DZIECI A MYŚL KONSERWATYWNA

Cultural Education and the Formation of Children's Social Competence and Conservative Thought

S u m m a r y: In educational research conducted at the beginning of the 21st century, the issue of social competences in the process of education and aesthetic upbringing of children occupies an important place. They are acquired not only in the family and at school, but also through contact with cultural heritage, educational activities of such institutions as museum or theatre. In recent years, dominated by the ubiquitous technicisation and relativization of life, initiatives aimed at developing children's social skills from an early age have become exceptionally important. In the period of the pandemic, direct social interaction was severely limited, and educational activities moved largely to the Internet.

The subject of this study are the activities proposed by traditional cultural institutions in the context of conservative thought. The research covers the content, forms, and methods of programs addressed to children for the transmission of cultural and artistic heritage by selected museums and theatres in Poland (with particular emphasis on Krakow). The websites of the institutions and the results of a local competition were analyzed. The background of the considerations is conservative thought, which places the family at the center of education as the most important educational environment, but which also refers to the values of cultural heritage and tradition.

¹ Dr Renata Pater, adiunkt w Instytucie Pedagogiki na Wydziale Filozoficznym w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. E-mail: renata.pater@uj.edu.pl.

² Dr Joanna Olszewska-Gniadek, adiunkt w Instytucie Pedagogiki na Wydziale Filozoficznym w Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. E-mail: j.olszewska-gniadek@uj.edu.pl.

In this context, particular attention will be paid to those activities that affect the formation of social competences in human development, as holistically understood.

Key words: cultural education of children, conservative thought, social competences, museum education of children, theatre education of children

Edukacja i kultura w wymiarze znaczeń

Edukacja jest w XXI wieku motorem rozwoju wielu dyscyplin nauki oraz obszarów życia – głównie społecznego i gospodarczego. Badacze różnych profesji podejmują interdyscyplinarne projekty badań w celu lepszego poznania procesów uczenia się, aby pomóc człowiekowi odnaleźć się i funkcjonować w coraz bardziej skomplikowanym świecie³. W encyklopedycznym ujęciu edukacja (łac. *educatio*) rozumiana jest jako „wychowanie”, „wykształcenie”. Definiuje się ją jako „ogół czynności i procesów mających na celu przekazywanie wiedzy, kształtowanie określonych cech i umiejętności”⁴. Edukacja jest więc procesem ukierunkowanym na usamodzielnianie się jednostki w myśleniu i działaniu poprzez wychowanie i kształcenie. Służy człowiekowi w ciągu całego życia. Polega nie tylko na przyswajaniu wiedzy i umiejętności, ale również na kształtowaniu się indywidualnego systemu wartości i użytecznych społecznie postaw⁵. Na tym opiera się w dużej mierze celowość działań w obszarze kształcenia i wychowania człowieka już od najmłodszych lat życia.

Świat edusfery, w którym pedagogika jako nauka teoretyczno-praktyczna bada, diagnozuje, analizuje i konstruuje, jawi się jako obszar zdobywania różnych kompetencji służących człowiekowi w radzeniu sobie w zmiennych warunkach życia. Tym, co różnicuje spojrzenie na te zjawiska z perspektywy teorii pedagogicznych, jest światopogląd⁶. Kształtowanie się światopoglądu i postaw społecznych wiąże się z kolei z osobowym, a także społecznym rozwojem człowieka, realizowanym od wczesnego dzieciństwa w rodzinie i kulturowym środowisku lokalnym⁷.

Celem prezentowanych analiz jest próba naświetlenia działań podejmowanych w obszarze edukacji kulturalnej i przestrzeniach instytucji kultury na rzecz ochrony dziedzictwa, upowszechniania polskiej kultury, sztuki oraz tradycji narodowych.

³ Na rynku wydawniczym pojawiają się ostatnio poradniki, które łączą wiedzę o procesach poznawczych z wiedzą z zakresu sztuki. Przykładem może być książka *Dzieci i sztuka*, wydana przez Małopolski Instytut Kultury w Krakowie w 2021 roku.

⁴ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/edukacja;3896542.html> [dostęp: 7.04.2022].

⁵ Janusz Gajda, *Wartości w życiu i edukacji człowieka* (Toruń: Wydawnictwo Adam Maszałek, 2013), 23–49.

⁶ Roman Schulz, *Całość i struktura systemowego oglądu edukacji* (Kraków: Impuls, 2020), 226–227.

⁷ Mariusz Cichosz, „Rodzina w pedagogice społecznej. Badania i kierunki poszukiwań. Family in Social Pedagogy: Studies and Research Directions”. *Wychowanie w Rodzinie 2* (2020), Tom XXIII: 13–23.

Kontekst rozważań stanowi myśl konserwatywna ujmowana jako obszar odniesień do tradycji, dziedzictwa i kultury w kształtowaniu postaw, świata wartości młodego człowieka już od najmłodszych lat życia⁸. Szczególną rolę odgrywa tu rodzina, w której w sposób naturalny przekazywane są uniwersalne wartości, tradycje, miłość do ojczyzny i kultury. W szerszym rozumieniu pierwszym środowiskiem oddziaływań kulturowych jest środowisko lokalne, a w nim placówki edukacyjne i instytucje kultury. Do ważnych instytucji upowszechniających wartości kultury narodowej oraz europejskiej czy światowej należą między innymi muzea i teatry. Demokratyzacja kultury i otwarcie się na młodego odbiorcę zaowocowało licznymi działaniami kierowanymi do dzieci, młodzieży, ale także całych rodzin. Kultura dla najmłodszych zyskała w ostatnich latach stałe miejsce w środowisku symbolicznych znaczeń, tradycji oraz rytuałów, które są ukierunkowane i świadomie przekazywane w procesie rozwoju, socjalizacji, jak również enkulturacji najmłodszych⁹.

Edukacja kulturalna dzieci a konserwatywna myśl pedagogiczna

Transgresja kulturowa i cywilizacyjna, jaka dokonała się w dwóch ostatnich wiekach, postawiła człowieka jakby na nowym etapie ziemskiego wędrowania i komunikowania się w globalnej wiosce. Badając dzieje historii oraz rozwoju świata kultur i cywilizacji, człowiek pozostawał w centrum zainteresowań nauk humanistycznych i ogólnie rozumianych procesów wychowawczych i edukacyjnych¹⁰. Dzisiaj jego wolność jest zagrożona. Autonomiczne wybory i twórcze działania w bezpośrednich relacjach społecznych wydają się wypierane przez propozycje algorytmów podsuwanych na płaskich ekranach „zegarków”, „telefonów-androidów” bądź komputerów. Czy współczesny świat odcina nas od drugiego człowieka, od refleksji nad sensem życia, samym sobą, nad tym, co w życiu najważniejsze? W jaki sposób utrwalamy w kulturze, w edukacji to, co od wieków objawia się jako dobre, prawdziwe, piękne, co budzi zachwyt, przybliży nas do Stwórcy, do siebie samych czy do drugiego Innego człowieka, do wspólnoty?

Nasuujące się liczne pytania każą odnieść się do podstawowego klasycznego pojęcia *paidei*, które rozumiane jest tutaj jako rozwijanie i „uprawa” potencjalności człowieka. Owa potencjalność ujawnia się poprzez wszechstronne oddziaływanie

⁸ Konserwatyzm czy konserwatywne myślenie ujmowane jest między innymi jako oddzielny „świat ideowy”, który czerpie z klasyków starożytnych i chrześcijańskich. Zob. Adam Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie* (Warszawa: Fijorr Publishing, 2007), 14.

⁹ *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, red. Monika Nawrot-Borowska, Dariusz Zajac (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017), 7.

¹⁰ Agnieszka Kowalska, „Wybrane koncepcje badań cywilizacji”. *The Polish Journal of the Art and Culture* 3 (2012): 13–54.

(kształcenie i wychowanie) na rozwój intelektualny oraz osobowy (emocjonalny i duchowy)¹¹. W tym kontekście odnosimy się do myśli konserwatywnej jako drogi poszukiwania prawdy w spełniającym się dobru – jako wartości doskonalącego się w ciągu życia człowieczeństwa¹². Edukacja kulturalna w instytucjach kultury rozumiana jest tutaj w sposób tradycyjny – jako „dobro wspólne”. Dobro wspólne stanowi społeczna edukacja w instytucjach kultury, podejmowana w duchu synergii działania podmiotów organizujących i projektujących procesy edukacyjne; dobro ujmowane jako poznawcze doświadczenie mobilizujące oraz aktywizujące ludzkie działanie¹³. W filozofii racjonalizmu zasadniczą wartością jest dobro człowieka, które dokonuje się w rozwoju zarówno personalnym, osobowym, jak i społecznym. Z kolei wybór oraz interioryzacja wartości (wychowanie do ich wyboru) przekładają się na indywidualne postawy i życiowe wybory¹⁴.

Współcześni badacze wyróżniają dwa podstawowe terminy: edukację kulturalną i kulturową. Pojęcia te w zasadniczy sposób odnoszone są do ontologii i epistemologii, sposobu pojmowania istnienia człowieka w świecie, jego funkcji poznawczych, aksjologii jako kierunku wyborów w realizacji życia. Ważnym aspektem ujmowania oraz różnicowania pojęć jest również nawiązanie do antropologii i społecznej funkcji kultury poprzez uczenie się jej w różnych środowiskach życia człowieka. Edukacja kulturalna odnosi się do wertykalnego rozwoju jednostki rozumianego tutaj jako kształtowanie się osobowości i społecznych kompetencji poprzez dobra kultury¹⁵. Tak rozumianą edukację kulturalną można określić jako kształcenie ogólne i humanistyczne. Jako nauczanie i uczenie się w kontekście zróżnicowanych środowisk, w odniesieniu do tradycyjnego dziedzictwa kultury oraz zmiennych warunków życia coraz bardziej zdominowanego przez nowe technologie. Dziedzictwo kulturowe jest więc w tym rozumieniu swoistą czasoprzestrzenią – zbiorem artefaktów, kultury i sztuki, tradycji i zwyczajów, w których zamknięte są wartości ilustrujące historię mijających wieków. Odnoszenie się do wartości dziedzictwa kultury w edukacji jest istotne w myśleniu konserwatywnym jako wartość stopniowego i ewolucyjnego rozumienia zmiany. W tym kontekście duże znaczenie ma wkład badań pedagogiki kultury¹⁶. Instytucje takie jak muzeum i teatr odnoszą się właśnie do dzieł będących syntezą kultury dziejów,

¹¹ Mikołaj Krasnodębski, „*Paideia* jako uprawa potencjalności człowieka zmierzająca do pełni jego człowieczeństwa. Wprowadzenie do klasycznej filozofii edukacji”. *Polska Myśl Pedagogiczna* 5 (2019): 161–176.

¹² Dariusz Zalewski, *Wychowanie człowieka szlachetnego* (Lublin: Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2013), 8–9.

¹³ Jerzy Waław Gałkowski, Stanisław Karol Gałkowski. *Wartość, kultura, humanistyka. Wokół filozofii wychowania* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2019), 22.

¹⁴ Krystyna Ostrowska, *W poszukiwaniu wartości* (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1994), 9.

¹⁵ Imelda Chłodna-Blach, *Od paidei do kultury wysokiej* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu. Wydawnictwo KUL, 2016), 6.

¹⁶ Joanna Torowska, *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 11–16.

które w każdym czasie oddziałują swoim przekazem na kolejne pokolenia. Edukacja do uczestnictwa w kulturze i partycypacji kulturalnej jest osadzona w dziedzictwie kultury oraz tradycji. Proces alfabetyzacji kulturalnej już od najmłodszych lat ma służyć społecznemu komunikowaniu się w sieci znaczeń i powiązań symbolicznych. Dlatego ważne jest poznawanie oraz rozumienie treści kultury, odnoszenie się do wartości uniwersalnych w nawiązywaniu relacji osobowych i społecznych¹⁷.

W badaniach pedagogicznych termin „kultura” pojawia się najczęściej w kontekstach wychowania i kształcenia estetycznego. Odnosi się również do środowiska lokalnego, podkreślając wagę oddziaływania wartości zawartych w treściach i wytworach artystycznych, kulturowych z perspektywy antropologicznej. W niniejszym opracowaniu przyjmujemy rozumienie kultury w ujęciu symbolicznym jako materialnej i niematerialnej sfery wpływania na aktywność twórczą jednostki, afirmację życia, a także motywację do samorozwoju i rozwoju osobowego¹⁸. Sztuka jako dziedzina działalności oraz aktywności człowieka jest częścią każdej kultury. Za pośrednictwem różnych dziedzin sztuki – teatru, muzyki, tańca, sztuk wizualnych – kultura (reprezentowana również poprzez instytucje: muzea, teatry, filharmonie, domy kultury itp.) wpływa na kształtowanie postaw, wybór stylu życia (poprzez wybór wartości) i twórczy rozwój osobowości. Personalistyczne podejście w edukacji kulturalnej ma swój wymiar w myśleniu oraz działaniu, przekładając się tym samym na proponowane adekwatnie do treści metody pracy¹⁹.

Katarzyna Olbrycht, badając i formułując teoretyczne ujęcie edukacji kulturalnej oraz wychowania przez sztukę, wskazuje na kategorię zachwytu jako naturalnej potrzeby kształtującej proces wzrastania i twórczego rozwoju człowieka²⁰. Związek piękna z zachwytem w transcendentnym rozwoju człowieka przez pracę podkreślał polski poeta Cyprian Kamil Norwid: „Piękno na to jest, by zachwycało / Do pracy – praca, by się zmartwychwstało”. Nie bez przyczyny Jan Paweł II, autor rozprawy *Osoba i czyn*²¹, rozpoczął tym cytatem *List do artystów*, wskazując na pedagogiczne powołanie artystów, co można pośrednio odczytać z przesłania: „Oby piękno, które będziecie przekazywać pokoleniom przyszłości, miało moc wzbudzania w nich zachwytu. W obliczu świętości życia i człowieka, w obliczu cudów wszechświata zachwyty jest jedyną adekwatną postawą”²².

¹⁷ Gajda, *Wartości*, 23–49.

¹⁸ Chłodna-Blach, *Od paidei*, 5.

¹⁹ Katarzyna Olbrycht, „Aksjologiczny sens upowszechniania kultury i edukacji kulturalnej”. W: *Upowszechnianie kultury wyzwaniem dla edukacji kulturalnej*, red. Katarzyna Olbrycht, Ewelina Konieczna, Jolanta Skutnik (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 27–28.

²⁰ Katarzyna Olbrycht, *Edukacja kulturalna jako edukacja do wzrastania w człowieczeństwie* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019), 17–26.

²¹ Karol Wojtyła, *Osoba i czyn* (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1969).

²² „List Ojca Świętego Jana Pawła II do artystów”. *L' Osservatore Romano*, 5–6 (1999). W: *Jan Paweł II do artystów. Artyści do Jana Pawła II*, 28–57. Lublin: Gaudium, Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej, 2006, 55–56.

Badacze często prezentują myśl konserwatywną w edukacji jako ideologię rzutującą na sprawy wychowawcze i systemowe, odnosząc się do tradycjonalizmu, sceptycyzmu politycznego czy organicyzmu²³. Opowiadają się za przywróceniem instytucjom pośredniczącym między jednostką a państwem takich wartości jak rodzina, Kościół czy wspólnota lokalna²⁴. Kształcenie i wychowanie od najmłodszych lat odbywa się na drodze wyboru wartości dobra oraz prawdy poprzez refleksję, a także naśladowanie intelektualnych i moralnych autorytetów. Samodyscyplina jest postawą, która ma pomagać w ukierunkowywaniu się na samodoskonalenie w procesie nieustannego rozwoju. W tym odniesieniu człowiek odwołuje się do instancji najwyższej, od której zależy jego życie, czyli do Boga – stwórcy świata i człowieka. Ważne miejsce w myśli konserwatywnej zajmuje chrześcijańska wizja człowieka jako osoby, czyli bytu stworzonego na obraz i podobieństwo Boga. W Polsce znaczącą rolę w wychowaniu oraz kształceniu pokoleń odegrała chrześcijańska myśl katolicka²⁵.

Kultura wspólnoty, jaką jest rodzina, a w szerszym rozumieniu – naród, wpływa na kształtowanie się tożsamości każdego człowieka od wczesnych lat życia. Tożsamość kształtuje się i rozwija poprzez wychowanie osobowe do „kultury w człowieku” i dla „dobra wspólnego”. Wychowanie w myśli konserwatywnej zostaje ukierunkowane na podmiotowy i wspólnotowy charakter ludzkich działań poprzez budowanie relacji oraz więzi z drugim człowiekiem. Wychowanie do kultury rozumiane jest jako przygotowanie jednostki do przyjęcia nadrzędnych (uniwersalnych) wartości jako podstawy relacji międzyludzkich²⁶. W tak ujętej edukacji ważną rolę odgrywa poszukiwanie stałych punktów odniesienia w procesie odkrywania dóbr kultury, które w obliczu postępującej relatywizacji systemu wartości stają się oparciem i drogowskazem (np. zachwyty pięknem)²⁷. Człowieczeństwo jako istotny cel wychowania w myśli konserwatywnej przejawia się w kształtowaniu postaw warunkujących afirmację życia (zachwyty, podziwu, bezinteresowności), godność człowieka i szacunek dla stworzenia²⁸. W europejskiej tradycji wychowania osadzonej w starogreckiej *paidei* szczególne miejsce zajmują wartości uniwersalne, takie jak prawda, dobro i piękno²⁹.

²³ Bogdan Szlachta, *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce* (Kraków – Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998), 20.

²⁴ Bogusław Śliwerski, „Źródła i główne przesłanki wychowania konserwatywnego w III RP”. *Studia z Teorii Wychowania* 3/1 (4) (2012): 10–24.

²⁵ Janina Kostkiewicz, „Polskie koncepcje i kierunki rozwoju pedagogiki kultury (1918–1939)”. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019), 177–188.

²⁶ Chłodna-Blach, *Od paidei*, 5–6.

²⁷ Olbrycht, *Edukacja kulturalna*, 25.

²⁸ Taż, „Potrzeba afirmacji człowieka jako wyzwanie dla wychowania”. *Horyzonty Wychowania* 50 (19) (2020), 93–104.

²⁹ Taż, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby* (Katowice: Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 2002); por. Gajda, *Wartości*, 23–101.

Wychowanie do wyboru wartości przez sztukę, kulturę lokalną i narodową stanowi punkt wyjścia dla kształtowania postaw otwartych oraz racjonalnych, zdolnych do podejmowania odpowiedzialności za rozwój własny i wspólnoty³⁰. Ukierunkowanie działań edukacyjnych na dobro jednostki i dobro wspólne jest jednym z ważnych celów wychowania przez sztukę w kontekście enkulturacji. Przekaz wiedzy i umiejętności o sztuce najlepiej realizuje się w bezpośrednim kontakcie wychowanka z dziełem sztuki, z wytworem artystycznym w środowisku jego przeznaczenia lub prezentacji (np. muzeum, galeria, teatr). Wychowawca estetyczny, pedagog kultury, animator sztuki pełnią tutaj zasadniczą funkcję w uprzystępnianiu dzieła sztuki, w pośredniczeniu i mediacji pomiędzy dziełem a odbiorcą³¹. Proces społecznej enkulturacji oraz socjalizacji zaczyna się już w rodzinie, a następnie rozwija się w toku edukacji formalnej i nieformalnej. Wspólne wyjścia do teatru czy muzeum w rodzinnym gronie znacznie ułatwiają percepcję tych instytucji, otwierając na treści wprowadzane w procesie edukacji formalnej. Zarówno edukacja kulturalna, artystyczna, jak i wychowanie przez sztukę (wychowanie estetyczne) ukierunkowane są na doskonalenie kompetencji, wiedzy, umiejętności i postaw społecznych – obywatelskich na drodze odkrywania oraz rozwijania indywidualnego potencjału każdego dziecka.

Instytucje kultury a kształtowanie kompetencji społecznych dzieci

Podczas analizy działań edukacyjnych instytucji kultury w świetle teorii myśli konserwatywnej i koncepcji edukacji kulturalnej na szczególną uwagę zasługują – obok filharmonii i opery – muzeum oraz teatr³². Edukacja muzealna i teatralna mają długą tradycję. Jednak w ostatniej dekadzie XXI wieku muzea i teatry bardzo szeroko otworzyły swoje drzwi na edukację dzieci i młodzieży, a tym samym stały się podatne na innowacje technologiczne i zmiany kulturowe. Wciąż jednak pozostają miejscami, w których oczekujemy spotkania z wartościami uniwersalnymi: pięknem, dobrem i prawdą. Jako instytucje kultury wysokiej nadal cieszą się wysokim społecznym zaufaniem. Zarówno edukacja muzealna, jak i teatralna są częścią edukacji kulturalnej.

³⁰ Olbrycht, „Aksjologiczny”, 29; Gajda, *Wartości*, 18–20.

³¹ Stefan Szuman, *O sztuce i wychowaniu estetycznym* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1990); Bogusław Żurakowski, „Słowo wstępne”. W: *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*, red. Bogusław Żurakowski (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011), 7–10.

³² Renata Pater, *Edukacja muzealna – muzea dla dzieci i młodzieży* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016), 67–78.

Edukacja muzealna jako edukacja w muzeum, z muzeum i przez muzeum w XXI wieku mocno się zdynamizowała³³. Pojawiły się nowe inicjatywy oraz działania partycypacyjne, w których lokalna publiczność została włączona do działań podejmowanych w obszarze kultury pamięci i dziedzictwa kultury³⁴. Współczesne muzeum to ważne miejsce rozwijania kompetencji społeczno-kulturowych, wychowania patriotycznego, kształtowania się tożsamości, czego przykładem może być wystawa „#Dziedzictwo” zorganizowana w Muzeum Narodowym w Krakowie w 2018 roku³⁵. W ostatnich latach powstało wiele nowych instytucji muzealnych obrazujących dziedzictwo kulturowe Polski³⁶. Na szczególną uwagę zasługuje Muzeum Historii Polski, które

prowadzi działania edukacyjne i kształtuje nowoczesną wrażliwość patriotyczną, przyczynia się do kształtowania obywateli świadomych tradycji i otwartych na świat. Ważnym tego aspektem jest świadomość powiązania polskich dziejów z historią innych narodów Europy, szczególnie tych, które żyły na obszarze dawnej Rzeczypospolitej³⁷.

Pomimo braku stałej ekspozycji muzeum prowadzi działalność edukacyjną dla rodzin, dzieci, dorosłych, nauczycieli³⁸.

Dziedzictwo kultury, zamknięte w muzealnych obiektach, poprzez nowoczesne technologie zyskuje dzisiaj nowe miejsce w przestrzeni komunikacji społecznej. Należy jednak pamiętać, że nie zastąpią one bezpośredniego kontaktu z dziełem i drugim człowiekiem w wymiarze oddziaływania *genius loci*. Przemiany w edukacji muzealnej odzwierciedlają się w wynikach ogólnopolskich konkursów, w których nagradzane są działania w zakresie edukacji muzealnej kierowanej w dużym stopniu

³³ Taż, Oleksiy Karamanov, „Museum education in the context of socio-cultural changes in the countries of Eastern Europe (using the examples of Poland, Ukraine and Russia)”. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo (Museology and Cultural Heritage)* 8 (2) (2020): 17–20.

³⁴ Katarzyna Jagodzińska, „Partycypacja publiczności w polskich muzeach”. *Muzealnictwo* 62 (2021): 189–197.

³⁵ #Dziedzictwo – wystawa została otwarta 22 czerwca 2018 roku, tuż przed 41. Sesją Komitetu Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO – w Gmachu Głównym Muzeum Narodowego w Krakowie. Informacje o wystawie: <https://mnk.pl/zbiory/dziedzictwo> [dostęp: 12.01.2022]. O pierwszym polskim muzeum więcej informacji w artykule: Renata Pater, „Działalność Izabeli Czartoryskiej w służbie wychowania patriotycznego i edukacji muzealnej. Powstanie muzeów narodowych”. *Polska Myśl Pedagogiczna* 1 (2015): 175–180.

³⁶ Historia polskiej edukacji muzealnej uwarunkowana jest kontekstami politycznymi i nieustanną walką o suwerenność oraz wolność narodu polskiego (okres rozbiorów Polski trwający od XVIII do XX wieku, w XX wieku czas okupacji hitlerowskiej i II wojny światowej, a po wojnie okres społecznego zniewolenia ideologią marksizmu w czasach PRL-u). Ponowny rozwój muzealnictwa, po krótkim okresie międzywojennym (1918–1939), był możliwy dopiero po 1989 roku. Powstało wówczas wiele nowych miejsc i instytucji upamiętnienia polskiego dziedzictwa kultury: Mapa sieci muzeów w Polsce: <https://www.gov.pl/web/kultura/siec-muzeow> [dostęp: 19.01.2022].

³⁷ Informacje o Muzeum Historii Polski. Patrz: <https://muzhp.pl/pl/c/8/informacje-o-muzeum-historii-polski> [dostęp: 10.01.2022].

³⁸ Opis działań edukacyjnych prowadzonych w Muzeum Historii Polski. Patrz: <https://muzhp.pl/pl/p/118/edukacja> [dostęp: 10.01.2022].

do dzieci. Wskazuje się tym samym nowe możliwości kształtowania kompetencji społecznych i kulturowych³⁹. W proponowanych przez muzea działaniach upowszechniania kultury oraz sztuki ważną rolę odgrywa interpretacja dziedzictwa kultury. Szczególnie współcześnie wymaga ona pogłębionej refleksji, świadomego i odpowiedzialnego kształtowania wartości. Myśl konserwatywna w edukacji muzealnej – swoista pedagogia muzeum – może być postrzegana jako ochrona wartości kultury w kształtowaniu tożsamości już od najwcześniejszych lat życia.

Obok muzeum ważną przestrzenią kształtowania się relacji społecznych, istotnym miejscem edukacji kulturalnej dzieci i młodzieży jest teatr. Od czasów starożytnych był on wykorzystywany jako skuteczny środek do zaspokajania potrzeb indywidualnych i wspólnotowych. Wybitny francuski socjolog teatru Jean Duvignaud podkreśla, że społeczeństwo odwołuje się do teatru, ilekroć pragnie zaafirmować swoje istnienie lub dokonać decydującego aktu, który o nim świadczy⁴⁰. Może właśnie dlatego teatr był obecny w każdej epoce i żyje nadal mimo intensywnego rozwoju nowoczesnych środków społecznego przekazu. Sztuka teatru funkcjonuje w ramach społecznej rzeczywistości jako swoiste narzędzie komunikacji interpersonalnej. W procesie tym wszystko sprowadza się do perspektywy ludzkiej, która rozgrywa się w człowieku (wyraża to gra aktora) i wobec człowieka (realizuje się w odbiorze widza). Andrzej Hausbrandt, wypowiadając się o społecznych funkcjach teatru, sprowadza je do czterech podstawowych dziedzin: funkcji wychowawczo-poznawczej, funkcji katarskiej (oczyszczającej), funkcji rozrywkowej i funkcji ceremonialnej⁴¹. Wyróżnione kategorie mają szczególne znaczenie z punktu widzenia całościowego rozwoju jednostki, gdzie poprzez kontakt ze sztuką możliwe jest nie tylko poszerzanie wiedzy, rozwijanie umiejętności, zainteresowań i uzdolnień, ale również zaspokajanie potrzeb duchowych, utrzymanie zdrowia psychicznego oraz równowagi wewnętrznej, a co za tym idzie – podniesienie jakości życia. We współczesnych koncepcjach pedagogicznych edukację teatralną rozumie się jako wychowanie przez teatr, wychowanie do odbioru sztuki teatru i wychowanie w zespole teatralnym. Celem tych procesów jest wykorzystanie sztuki w procesie formowania pełnej, integralnej osobowości człowieka, wzbogacenie jego wiedzy o świecie, kształtowanie wrażliwości estetycznej, rozwijanie wyobraźni, wyzwalać ambicji twórczych, kształcenie kompetencji społecznych i norm moralnych⁴². Prawidłową realizację tych założeń warunkują trzy czynniki: percepcja, aktywność

³⁹ Opis i wyniki konkursu Sybilla. Patrz: <https://nimoz.pl/dzialalnosc/konkursy/konkurs-na-wydarzenie-muzealne-roku-sybilla> [dostęp: 18.01.2022].

⁴⁰ Jean Duvignaud, „Sociologie du theatre. Essai sur les ombres collectives”. *Revue française de sociologie* 8 (4) (1967): 572–574.

⁴¹ Andrzej Hausbrandt, *Teatr w społeczeństwie* (Warszawa: WSiP, 1983).

⁴² Józef Górniewicz, *Edukacja teatralna dzieci w placówkach kulturalno-oświatowych* (Warszawa: Wydawnictwo COMUC, 1990), 8; Joanna Olszewska-Gniadek, *Teatr młodzieży w świetle badań na terenie Krakowa* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009), 165–176.

twórcza, wiedza. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierają różnego typu działania teatralne, w których proces wychowania odbywa się na czterech polach: intelektualnym, estetycznym, społecznym i moralnym⁴³.

Rozwój kompetencji społecznych a programy edukacyjne instytucji kultury

Edukacja kulturalna i wychowanie estetyczne wiążą się z edukacją artystyczną, a w szczególności sposób z edukacją muzealną, teatralną czy muzyczną. W kontekstach instytucjonalnych działań (muzeum, teatru, opery, filharmonii i innych) rozwijane są współcześnie kompetencje społeczne oraz kulturowe dzieci. Kompetencje społeczne stanowią połączenie wiedzy, umiejętności i postaw uważanych za niezbędne dla potrzeb samorealizacji, a także rozwoju osobistego i osobowego. Inicjowane przez instytucje kultury innowacyjne oferty skierowane do dzieci są dzisiaj znaczącym wsparciem edukacji szkolnej, propozycją spędzania czasu wolnego w środowiskach lokalnych oraz w globalnej przestrzeni Internetu. Zarówno instytucje kultury wysokiej, jak i podmioty pozarządowe proponujące działania z zakresu edukacji artystycznej oraz wychowania przez sztukę wspierają rozwój kompetencji społecznych w instytucjonalnej animacji kulturalnej⁴⁴.

Na szczególną uwagę zasługują inicjatywy kulturalne skierowane do dzieci o angażującym i włączającym (partycypacyjnym) charakterze. Są to głównie zajęcia warsztatowe rozwijające kreatywność, które wprowadzają dzieci w kulturę i sztukę (lokalną, regionalną, narodową), kształtując tym samym tożsamość kulturową. Podejmując treści kultury rodzimej czy lokalnej, instytucje wspierają tym samym rodziców, opiekunów i wychowawców w procesie enkulturacji i edukacji kulturalnej dziecka⁴⁵.

Społecznie uznaną, tradycyjną już formą oceny jakości działań w obszarze wychowania estetycznego oraz edukacji kulturalnej są konkursy i plebiscyty. Należą one do znaczących wydarzeń społecznych, jak np. konkurs „Słoneczniki”, zainicjowany w 2011 roku w Krakowie przez Fundację Czas Dzieci. Jak podkreśla pomysłodawczyni konkursu Agnieszka Karp-Szymańska: „Słoneczniki powstały

⁴³ Joanna Olszewska-Gniadek, „Terapia przez sztukę w Teatrze Ludowym w Krakowie”. W: *Edukacja teatralna a pedagogika teatralna: idee i praktyka*, red. Joanna Olszewska-Gniadek, Katarzyna Plebańczyk, Joanna Szulborska-Łukaszewicz, Barbara Turlejska (Kraków: Attyka, 2017), 170–193.

⁴⁴ Dariusz Kubinowski, Urszula Lewartowicz, *Animacja kultury w perspektywie pedagogicznej. Studia i szkice* (Kraków: Impuls, 2018), 67–77.

⁴⁵ Przykładem działań wspierających edukatorów i nauczycieli jest projekt cyklicznych konferencji organizowany przez Zachętę w Warszawie: „Sztuka edukacji”. Patrz: <https://sztukaedukacji.zacheta.art.pl/> [dostęp: 19.01.2022]. Por. Rafał Wiśniewski, Grażyna, Pol, Rafał Płaska, Anna Bąk, *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury* (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2021).

z potrzeby docenienia, dowartościowania tych organizatorów, dla których praca jest pasją, a proponowane dzieciom zajęcia są wysoko oceniane przez odbiorców...⁴⁶. Warto zauważyć, że choć adresatami tych wydarzeń są dzieci, to rodzice wybierają zajęcia i rekomendują je innym. Sami też zgłaszają inicjatywy do konkursu, ich rola jest więc kluczowa. Wszystkie nominowane przez rodziców inicjatywy są poddawane ocenie niezależnych ekspertów z zakresu psychologii i pedagogiki. Biorą oni pod uwagę: metodykę prowadzenia zajęć, formy zaangażowania młodych odbiorców, dostosowanie oferty do potrzeb rozwojowych. Jury nagradza inicjatywy, które implikują ogólne ukierunkowanie procesu edukacyjnego na rozwijanie kompetencji społecznych oraz inteligencji wielorakich dzieci i młodzieży⁴⁷. Co roku odbywają się uroczyste gale, na których wręczane są statuetki „Złotego Słonecznika”, a także wyróżnienia. Partnerami przedsięwzięcia są instytucje kultury. W Krakowie w ostatnich latach były to: Teatr Stu, Opera Krakowska, Teatr Grotoska, Muzeum Lotnictwa, Cricoteca, Sala Urzędu Miasta w Krakowie, Filharmonia Krakowska. „Spotkaniom towarzyszy miła i radosna atmosfera, a społeczne uznanie rodziców i ekspertów nobilituje i motywuje do podejmowania nowych wyzwań”⁴⁸, a wydarzenia służą integracji środowiska kultury dziecięcej i mają duże znaczenie nie tylko dla odbiorców nagród, ale również dla rodzin oraz dzieci biorących udział w zajęciach. Do grona laureatów należą krakowskie muzea i teatry: Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Inżynierii Miejskiej, Muzeum Etnograficzne im. H. Udzieli, MOCAK, Muzeum Armii Krajowej, Muzeum Krakowa, Zamek na Wawelu, Teatr Grotoska, Teatr Ludowy, Teatr Stu.

W konkursie 2019–2020 nagrodzono inicjatywy proponowane dzieciom w okresie pandemii COVID-19, realizowane głównie w przestrzeni wirtualnej i w plenerze. Wyróżniono między innymi program edukacyjny łączący wychowanie estetyczne z poznawaniem przyrody, a przygotowany przez Zamek Królewski na Wawelu do wystawy „Zwierzyniec Królewski. Wilkoń na Wawelu”, czy projekt „Królewskie Theatrum na wawelskim dworze”. W Warszawie doceniono działania Muzeum Historii Polski za przygotowanie cyklu słuchowisk dla dzieci „Piastodzieje” o władcach z dynastii Piastów, które w przyjazny sposób opowiadają o historii Polski. Na podkreślenie zasługują od wielu lat nagradzane przez rodziców i ekspertów propozycje Filharmonii Krakowskiej, takie jak program „Muzyczne Opowiadki” uprzystępniający najmłodszym muzykę klasyczną. Dobrym przykładem animowania edukacji teatralnej w rodzinie jest nagrodzony „Teatrzyk w twoim domu” realizowany przez NCK w Krakowie w ramach wirtualnego Festiwalu Teatrów dla

⁴⁶ Dane pozyskane w wywiadzie przeprowadzonym przez autorki z Agnieszką Karp-Szymańską – pomysłodawczynią i organizatorką konkursu Słoneczniki (nagranie w posiadaniu autorek).

⁴⁷ Howard Gardner, *Inteligencje wielorakie. Nowe horyzonty w teorii i praktyce*, tłum. Andrzej Janowski (Warszawa: Laurum, 2009). Teoria H. Gardniera jest kontekstem teoretycznym dla sześciu kategorii konkursowych (język, muzyka, sztuki wizualne, logika, przyroda, ruch).

⁴⁸ Dane pozyskane w wywiadzie.

Dzieci, jak również spektakl Teatru Ludowego pt. „Pippi” umożliwiający spotkania artystów z publicznością służące integracji i wspólnej dyskusji. Zgłoszone do plebiscytu działania są przykładem wielokierunkowego rozwoju edukacji kulturalnej dzieci i młodzieży prowadzonej w muzeach, teatrach, ale również w filharmoniach, bibliotekach publicznych czy domach kultury. Pokazują nie tylko zaangażowanie różnych podmiotów kultury, ale też coraz większe zainteresowanie rodziców formami edukacji kulturalnej o wysokiej jakości, którą współcześnie proponują w Polsce instytucje kultury wysokiej⁴⁹.

W kontekście myśli konserwatywnej warto zauważyć, że wspomniane inicjatywy edukacyjne są kierowane nie tylko do dzieci, ale pośrednio do całych rodzin. To, że nagradzane i zauważane są właśnie przez rodziców, pokazuje, że kontekst edukacji kulturalnej najmłodszych jest zarówno ważnym obszarem zainteresowania instytucji kultury, jak i potrzebą kreowaną w życiu społecznym oraz kulturalnym rodziny. Główny nacisk kładziony jest na rozwijanie osobowości i indywidualnego potencjału każdego dziecka, a tym samym dbanie o rozwój kompetencji społecznych poprzez wykorzystanie treści i wartości dziedzictwa kultury. Było to szczególnie trudne w ostatnim czasie, zdominowanym przez pandemię COVID-19, kiedy działalność edukacyjna krakowskich muzeów i teatrów przeniosła się do Internetu bądź na łono natury⁵⁰. Organizatorzy wykazali się niezwykłym zaangażowaniem oraz pomysłowością. Docenili to rodzice i opiekunowie najmłodszych odbiorców kultury, dostrzegając wiele wartościowych inicjatyw, które zostały wyróżnione w konkursie.

Tradycja i dziedzictwo w wychowaniu do człowieczeństwa

Zdecydowana większość programów edukacyjnych dla dzieci realizowanych przez krakowskie muzea i teatry odnosi się nie tylko do tradycji oraz dziedzictwa kultury lokalnej, ale również do tradycji i przekazu wartości uniwersalnych w kontekście treści o znaczeniu narodowym czy światowym⁵¹. Proponowane przez pedagogów, animatorów oraz edukatorów kultury działania w obszarze sztuki są ważne w procesie prawdziwego, autentycznego spotkania z drugim człowiekiem. Aktywność zespołowa w tym obszarze w sposób spontaniczny uruchamia u dzieci naturalne procesy nabywania kompetencji społecznych. Należy do nich przyswajanie wiedzy

⁴⁹ Patrz: <https://sloneczniki.czasdzieci.pl/> [dostęp: 10.01.2022].

⁵⁰ Magdalena Pasternak-Zabielska, *Raport z badań. Instytucje kultury w okresie Covid-19. Muzealne strategie docierania do widzów* (Warszawa: NIMOS, 2021).

⁵¹ Należy pamiętać, że Kraków jest miastem o wyjątkowych walorach kultury, które w 1978 roku zostało wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

z różnych dziedzin i kształcenie umiejętności (m.in. komunikacyjnych, pracy w zespole, logicznego myślenia, kreatywności, negocjacji, podejmowania decyzji). W trakcie zajęć ocenie oraz refleksji podlega system wartości jednostki, co przekłada się na poziom empatii i tolerancji w rozmaitych wymiarach funkcjonowania społecznego.

Proces edukacji kulturalnej zainicjowany w dzieciństwie rozciąga się na całe dorosłe życie. Nabyte kompetencje społeczne zapewniają jednostce umiejętności odnalezienia się w twórczym działaniu i budowaniu kultury w sobie. Edukacja zakorzeniona w kulturze, obejmującej zarówno dobra duchowe, jak i materialne, oznacza przyjęcie jej podstawy jako założenia, z którego wynika konstruowanie programów nauczania oraz wychowania, kryterium doboru treści, metod, oceny efektów, kierunku kształcenia osób edukujących w różnego typu instytucjach czy środowiskach⁵². Kształcenie i wychowanie w ujęciu myśli konserwatywnej odbywa się poprzez budowanie tożsamości kulturowej na różnych etapach życia człowieka⁵³.

Działania podejmowane przez instytucje kultury na rzecz wychowania estetycznego i edukacji kulturalnej dzieci w istotny sposób wzmacniają działania rodziców oraz wychowawców, przede wszystkim jednak wpływają na rozwój osobowy jednostki, wzrastanie jej w środowisku rodzimych znaczeń i symboli świata sztuki oraz kultury, w których ujawniają się takie wartości jak prawda, dobro, piękno. Tutaj też „zachwył” jako ważne doświadczenie życiowe stanowi siłę motywującą do podejmowania wysiłku pracy nad sobą, jak również twórczego działania dla drugiego człowieka. Zachwył pięknem wzbudza entuzjazm, którego potrzebują ludzie współcześni i jutrzejsi, ażeby podejmować oraz przezwyciężać wielkie wyzwania pojawiające się już na widnokręgu. Dlatego piękna sztuka jest dobrem społecznym, które inspirowa do działania dla dobra wspólnego, wyzwala emocje i refleksje, motywuje do twórczego przeżywania każdego dnia, odkrywania oraz odczytywania na nowo uniwersalnych wartości. Wprowadzając dzieci w świat wartości, należy szczególnie zadbać o jakość edukacji kulturalnej, aby kompetencje społeczne mogły się rozwijać w procesie jakościowo wysokich doświadczeń edukacyjnych. Wciąż zachodzi potrzeba pogłębionych badań w tym kierunku, gdyż instytucje kultury wysokiej, takie jak muzea, teatry, filharmonie, opery i inne, prezentujące sztukę oraz kulturę narodową, tworzą wyjątkową przestrzeń poszukiwania wartości, kształtowania tożsamości i doskonalenia się człowieka już od najmłodszych lat życia.

S t r e s z c z e n i e: W badaniach edukacyjnych prowadzonych na początku XXI wieku ważne miejsce zajmuje problematyka kompetencji społecznych w procesie kształcenia i wychowania estetycznego dzieci. Te kompetencje są nabywane nie tylko w rodzinie i w szkole, ale również

⁵² Olbrycht, *Edukacja kulturalna*, 61.

⁵³ Paweł Kusiak, „Konserwatywne ideały wychowawcze w dobie dominacji deweyowskiego paradygmatu edukacyjnego”. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik* 4 (2013): 79–92.

poprzez kontakt z dziedzictwem kultury, działalność edukacyjną takich instytucji jak muzeum czy teatr. W ostatnich latach, zdominowanych przez wszechobecną technicyzację i relatywizację życia, wyjątkowego znaczenia nabrały inicjatywy ukierunkowane na rozwijanie umiejętności społecznych dzieci już od najmłodszych lat. W okresie pandemii bezpośrednie interakcje społeczne zostały mocno ograniczone, a działania edukacyjne przeniosły się w dużej mierze do Internetu.

Przedmiotem niniejszego opracowania autorki czynią działania proponowane przez tradycyjne instytucje kultury w kontekście myśli konserwatywnej. Rozpoznaniem badawczym objęto treści, formy i metody ofert kierowanych do dzieci w przekazie dziedzictwa kultury i sztuki wybranych muzeów oraz teatrów w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa). Analizie poddano strony internetowe instytucji oraz wyniki lokalnego konkursu. Tłem rozważań jest myśl konserwatywna, która w centrum edukacji stawia rodzinę jako najważniejsze środowisko wychowawcze, ale odwołuje się także do wartości dziedzictwa kultury i tradycji. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują działania wpływające na kształtowanie się kompetencji społecznych w holistycznie ujmowanym rozwoju człowieka.

Sł o w a k l u c z o w e: edukacja kulturalna dzieci, myśl konserwatywna, kompetencje społeczne, edukacja muzealna dzieci, edukacja teatralna dzieci

Bibliografia

- Chłodna-Blach, Imelda. *Od paidei do kultury wysokiej*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu. Wydawnictwo KUL, 2016.
- Cichosz, Mariusz. „Rodzina w pedagogice społecznej. Badania i kierunki poszukiwań. Family in social pedagogy: studies and research directions”. *Wychowanie w Rodzinie* 2 (2020), Tom XXIII: 13–23.
- Duvignaud, Jean. „Sociologie du theatre. Essai sur les ombres collectives”. *Revue française de sociologie* 8 (4) (1967): 572–574.
- Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, red. Monika Nawrot-Borowska, Dariusz Zajac. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017.
- Gajda, Janusz. *Wartości w życiu i edukacji człowieka*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013.
- Gardner, Howard. *Inteligencje wielorakie. Nowe horyzonty w teorii i praktyce*, tłum. Andrzej Jankowski. Warszawa: Laurum, 2009.
- Gałkowski, Jerzy Waclaw, Stanisław Karol Gałkowski. *Wartość, kultura, humanistyka. Wokół filozofii wychowania*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2019.
- Górniewicz, Józef. *Edukacja teatralna dzieci w placówkach kulturalno-oświatowych*. Warszawa: Wydawnictwo COMUC, 1990.
- Hausbrandt, Andrzej. *Teatr w społeczeństwie*. Warszawa: WSiP, 1983.
- Jagodzińska, Katarzyna. „Partycypacja publiczności w polskich muzeach”. *Muzealnictwo* 62 (2021): 189–197.
- Kostkiewicz, Janina. „Polskie koncepcje i kierunki rozwoju pedagogiki kultury (1918–1939)”. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, red. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski, 177–188. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019.
- Kosno, Magdalena, Mikołaj Spodaryk. *Dzieci i sztuka*. Współpraca: Przemysław Bąbel, Elżbieta Kaproń. Kraków: Małopolski Instytut Kultury, 2021.
- Kowalska, Agnieszka. „Wybrane koncepcje badań cywilizacji”. *The Polish Journal of the Art and Culture* 3 (2012): 13–54.

- Krasnodębski, Mikołaj. „*Paideia* jako uprawa potencjalności człowieka zmierzająca do pełni jego człowieczeństwa. Wprowadzenie do klasycznej filozofii edukacji”. *Polska Myśl Pedagogiczna* 5 (2019): 161–176.
- Kubinowski, Dariusz, Urszula Lewartowicz. *Animacja kultury w perspektywie pedagogicznej. Studia i szkice*. Kraków: Impuls, 2018.
- Kusiak, Paweł. „Konserwatywne ideały wychowawcze w dobie dominacji deweyowskiego paradygmatu edukacyjnego”. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Kwartalnik* 4 (2013): 79–92.
- „List Ojca Świętego Jana Pawła II do artystów”. *L' Osservatore Romano*, 5–6 (1999). W: *Jan Paweł II do artystów. Artyści do Jana Pawła II*, 28–57. Lublin: Gaudium, Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej, 2006.
- Olbrycht, Katarzyna. „Aksjologiczny sens upowszechniania kultury i edukacji kulturalnej”. W: *Upowszechnianie kultury wyzwaniem dla edukacji kulturalnej*, red. Katarzyna Olbrycht, Ewelina Konieczna, Jolanta Skutnik, 27–37. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.
- Olbrycht, Katarzyna. *Edukacja kulturalna jako edukacja do wzrastania w człowieczeństwie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019.
- Olbrycht, Katarzyna. „Potrzeba afirmacji człowieka jako wyzwania dla wychowania”. *Horyzonty Wychowania* 50 (19) (2020): 93–104.
- Olbrycht Katarzyna. *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002.
- Olszewska-Gniadek, Joanna. *Teatr młodzieży w świetle badań na terenie Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Olszewska-Gniadek, Joanna. „Terapia przez sztukę w Teatrze Ludowym w Krakowie”. W: *Edukacja teatralna a pedagogika teatralna: idee i praktyka*, red. Joanna Olszewska-Gniadek, Katarzyna Plebańczyk, Joanna Szulborska-Lukaszewicz, Barbara Turlejska, 170–193. Kraków: Attyka, 2017.
- Ostrowska, Krystyna. *W poszukiwaniu wartości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1994.
- Pasternak-Zabielska, Magdalena. *Raport z badań. Instytucje kultury w okresie Covid-19. Muzealne strategie docierania do widzów*, Warszawa: NIMOZ, 2021.
- Pater, Renata. „Działalność Izabeli Czartoryskiej w służbie wychowania patriotycznego i edukacji muzealnej. Powstanie muzeów narodowych”. *Polska Myśl Pedagogiczna* 1 (2015): 175–190.
- Pater, Renata. *Edukacja muzealna – muzea dla dzieci i młodzieży*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016.
- Pater, Renata, Oleksiy Karamanov. „Museum education in the context of socio-cultural changes in the countries of Eastern Europe (using the examples of Poland, Ukraine and Russia)”. *Muzeologia a kultúrne dedičstvo (Museology and Cultural Heritage)* 8 (2) (2020): 17–30.
- Rakoczy, Marta. *Miejsce zachwytu w dobie pandemii. Muzeum pilnie potrzebne*, 2020, <https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/edukacja/baza-wiedzy/miejsce-na-zachwytu-w-dobie-pandemii> [dostęp: 5.10.2021].
- Schulz, Roman. *Całość i struktura systemowego oglądu edukacji*. Kraków: Impuls, 2020.
- Szlachta, Bogdan. *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*. Kraków – Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998.
- Szuman, Stefan. *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1990.
- Śliwowski, Bogusław. „Źródła i główne przesłanki wychowania konserwatywnego w III RP”. *Studia z Teorii Wychowania* 3/1 (4) (2012): 10–24.

- Torowska, Joanna. *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Wielomski, Adam. *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*. Warszawa: Fijorr Publishing, 2007.
- Wiśniewski, Rafał, Grażyna Pol, Rafał Płaska, Anna Bąk. *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2021.
- Wojtyła, Karol. *Osoba i czyn*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1969.
- Zalewski Dariusz. *Wychować człowieka szlachetnego*. Lublin: Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2013.
- Żurkowski, Bogusław. „Słowo wstępne”. W: *Kultura artystyczna w przestrzeni wychowania*, red. Bogusław Żurkowski, 7–10. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011.